

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігі Ғылым комитеті
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕ

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдарының жинағы

Алматы
2015

10/1/22

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ПРОЗАДА

Ел өмірінен ерекше орын алып, өшпес із қалдырған тарихи оқиғаның бірі – Ұлы Отан соғысы. Қазақ тарихынан үлкен орын алған бұл айтулы оқиға қазақ әдебиетінен де өз орнын алды. Бірсыпыра қаламгерлер ел басына күн туған алмағайып заманда қаламдарын қаруға айырбастап, Отанды басқыншы жаудан қорғау үшін майданға аттанып, елі мен жері үшін шәһид болса, келесі бір топ қан майданды кешіп келіп, майдандастары туралы өздері куә болған оқиғаларды қағаз бетіне түсірді. Қазақ әдебиетінде не соғыс даласындағы кескілескен шайқасты, не тылдағы еңбек майданын арқау етпеген қаламгер жоқтың қасы.

Ұлы Отан соғысы тұсында поэзия жауынгер жанр ретінде танылғандығын Ж.Жабаев, Т.Жароков, Ғ.Орманов, А.Токмағамбетов, Қ.Аманжолов, Ә.Сәрсенбаев, Ә.Тәжібаев сынды ақындардың отты жырларынан көруге болады. Сонымен бірге прозаның шағын жанрлары да белсенділік танытты. Оны Ұлы Отан соғысының қан майданын кешіп келген Ә.Сәрсенбаев, Д.Әбілев, Б.Момышұлы, М.Ғабдуллин, Х.Ерғалиев, Қ.Қайсенов, Ж.Молдағалиев, С.Сейітов тәрізді ақын-жазушылардың әңгіме, очерктері растайды.

Мерзімді баспасөз беттерінде майдандағы жауынгерлерге өршіл рух беретін, Отанға деген сүйіспеншілігін арттыратын үгіттік үлгімен жазылған шағын жанрдағы публицистикалық мақалалар, көркем очерктер, әңгімелер үздіксіз жарияланып отырды. Оларға негізінен Отан үшін ерлікпен қаза тапқан және басын өлімге тіккен жауынгерлер мен тылдағы еңбек майданы арқау болды. Кеңес және қазақ әдебиетінде аталған тақырыпта жазылған кең құлашты романдар да аз емес. Ұлы Отан соғысы тақырыбы сол тұстағы көп ұлтты кеңес одағы романшыларының шығармашылығынан үлкен орын алды. Оған Кеңес Одағындағы көп ұлтты туысқан

әдебиеттің көрнекті өкілдерінің туындылары мысал бола алады. Сонымен бірге кеңес жазушыларының арасында роман жанрының шеберлері анықталды. Бұл жылдары кеңестік әдебиеттің проза жанрында жазылған кең ауқымды эпикалық роман жетекші жанрға айналды. Соғыстан кейінгі жылдары аталған тақырыпқа жазылған кеңестік жазушылардың романдары аталған жанрдың дәстүрлі жолын қалыптастырып, дамытты.

Қазақ әдебиетінде Москва мен Курляндия түбіндегі шайқастар Бауыржан Момышұлы, Тахауи Ахтанов, Әзілхан Нұршайықов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Сәуірбек Бақбергенов шығармаларына негіз болса, Беларусьсия, Украинаның партизандық жорықтары даңқты партизандар Әди Шәріпов, Жұмағали Саин, Қасым Қайсенов, Тоқтағали Жанкелдиндердің әңгіме-повестері мен өлеңдерінен орын алды. Сонымен бірге майдангер қаламгерлердің (Бауыржан Момышұлы, Әди Шәріпов, Мәлік Ғабдуллин, Қасым Қайсенов, Сағынғали Сейітов, Тоқтағали Жанкелдин) арпалыс жылдардағы майдандас достары туралы жазбалары ескелең ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелейтіні даусыз.

Кеңес және қазақ әдебиетінде соғыс тақырыбында жазылған кең құлашты романдар аз емес. Ұлы Отан соғысының шындығы сол кездің өзінде де, кейін де көп ұлтты кеңес одағы романшыларының шығармашылығынан үлкен орын алды. Және ол әскери романның дәстүрін қалыптастырып, дамытты. Оған Лев Толстойдың «Севастополь әңгімелері» мен «Соғыс және бейбітшілік» атты шығармалары едәуір дәрежеде ықпалы етті. Орыс әдебиетінде отызыншы жылдардың басында-ақ азамат соғысы тақырыбына жазылған Н.Тихоновтың «Соғыс», П.Павленконың «Шығыста» романдары, 1942 жылдың өзінде басылым беттерінде жарық көрген М.Шолохов, Л.Соболев, А.Корнейчук, К.Симонов, А.Твардовскийлердің шағын прозасымен бірге В.Гроссманнның «Ажалсыз халық» және В.Василевскаяның «Кемпірқосақ» повестері, сәл

кейінірек К.Симоновтың «Күндер мен түндер» (1943), А.Бектің «Волоколамск тас жолы» (1944), Г.Березконың «Дивизия командирі» романдары майдандағы кеңес жауынгерлерінің жанкешті ерлігін көркем шындыққа айналдыра алды. Майдандағы және тылдағы жандардың ерен ерлігін шынайы көрсете білген бұл романдардың жазылу тәжірибесі сол тұстағы бүкіл кеңес жазушыларының шығармашылық бағытына жол салды.

Бейбіт елге тұтқиылдан жасаған шабуылға кеңес елімен бірге қазақ халқы да қарсы тұрды. Бұл тұста жауға найзамен шабатын батырлық қалды. Себебі бұл соғыстың аты да, заты басқа еді. Оны жаңаша суреттеу қазақ жазушыларының алдына үлкен міндет қойды. Әуелде шағын жанрдағы шығармалар жаза бастаған қазақ қаламгерлері эпикалық жанрларға негізінен соғыстан соңғы дәуірде барды. Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдатты» (1949), Ә.Нұрпейісовтің «Курляндия» (1950), Т.Ахтановтың «Қаһарлы күндер» (1956), Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас» (1959), Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» (1976) сынды кең құлашты эпикалық шығармалары осы ізденістің сәтті көріністері болып табылады. Бұл тақырыпқа негізінен соғыс майданын басынан кешкен жазушылар ғана барды деп айтуға болады. Сонымен бірге майданда болмаса да, сондағы өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда көркем сөздің шебері Ғ.Мүсірепов те өз үлесін қосты. Үлкен әлеуметтік мәні бар тарихи оқиғаны кең көлемді эпикаға арқау еткендердің тұңғышы да Ғ.Мүсірепов болатын.

Москва түбіндегі шайқасқа жан бітірген А.Бек қазақтың хас батыры Б.Момышұлын әлемге танытса, Кеңестер Одағының астанасы Москва үшін шайқаста қан төккен панфиловшы жауынгерлердің ерлігін арқау еткен жазушылар аталған шығармаларында Мәлік Ғабдуллин, Төлеген Тоқтаров, Бауыржан Момышұлы тәрізді ұлттық қаһармандардың көркем бейнесін сомдады. Осылайша, қазақ әдебиеті жаңа кейіпкерлермен торлықты.

«Бір түннің оқиғасы», «Артымызда – Москва» («Москва үшін шайқас»), «Ұшқан ұя», «Соғыс психологиясы», «Куба әсерлері», «Офицер жазбалары», «Жонарқа», «Адам қайраты», «Қанмен жазылған кітап», шығармаларының екі томдығы сынды кітаптар жазған Бауыржан Момышұлының өзі де қаншама шығармалардың бас кейіпкері болды. «Артымызда – Москва» кинофильмін көріп отырғанда батырдың қаламынан туған жоғарыдағы шығармалар еріксіз көз алдына келеді. Фильмді көріп отырып оны іштей салыстырасың да жатып кеп ренжисің. Фильмдегі Бауыржан да, сол тұстағы Ресейдің қысы да біз оқыған кітаптардан әлде қайда нашар, сүреңсіз, тартымсыз. Себебі, Москва түбіндегі Скачков, Бородино, Волоколамск, Соколов, Холм, Ново-Свиноховода, Трошкова жерлеріндегі соғыс майданына біз жазушы шығармалары арқылы қанықпыз.

Б. Момышұлы – ұрыс даласындағы қолбасшылық, батырлық тұлғасын қаламгерлік шеберлігімен көрсете білген жазушы. Оның соғыс тактикасын, психологиясын ғана емес, адам психологиясын да терең тани білген қолбасы, қаламгер екендігіне шығармалары куә.

Әди Шәріпов Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап кеңес Армиясы қатарында болып жаумен шайқасты. Беларусь жерінде Смоленск, Орлов облыстарындағы партизан отрядтарының құрамында болған майдангер-ғалым 1943-1944 жж. партизан қозғалысының Смоленск штабында қызмет істеді.

Оның қаламынан туған «Сахара қызы», «Дос сыры» романдары мен «Партизан қызы», «Ормандағы от», «Гонн», «Қапастағы жұлдыздар» атты хикаяттары мен әңгімелері қалың оқырманның ыстық лебізіне бөленген. Жазушының «Орман хикаясы» сценаріі бойынша түсірілген көркем суретті толық метражды фильм Ташкент қаласындағы өткен Азия, Африка елдерінің және Алматыда өткен Бүкілодақтық кинофестивальдерінде арнаулы жүлделерге ие болды. Автордың бұл шығармалары Беларусс жеріндегі

партизандар мен жергілікті тұрғындардың басқыншы жаумен күресте жанкешті ерлік көрсеткенін шынайы бейнелеген туындылар. Қаһарман партизан өзіне пана болған Беларуссияның Мухин орманының әрталы мен ағашына жан бітірді. «Екінші Клетня» партизан бригадасы комиссарының орынбасары Ә.Шәріпов аталған шығармаларында майдандас достарының шынайы бейнесін жасап, Отанды жаудан қорғау жолындағы партизандардың өшпес ерлігін паш етті.

Ал, ақын Тоқаш Бердияров 1925 жылы Оңтүстік Қазақстандағы Келес ауданында туып, Отан соғысына қатысқан ол 1950 жылға дейін Кеңес Армиясы қатарында болды. Тоқаш Бердияров тамаша прозасымен де оқырманға көптен таныс. Ол негізінен бүгінгі жастарымыздың махаббаты, достығы, адамгершілігі туралы сыр толғайды. Сонымен бірге автор өмірімізде кездесетін кейбір адамдардың жағымсыз іс-әрекеті мен мінез-құлықтарын сынайды. Бірінші жақтан баяндалған «Фарида» әңгімесіне жастар арасындағы үлкен сезім негіз болған. Назира апаймен бірге жұмыс істеп, сол үйде тұратын жігіттің оның қызы Фариданы сүйгені үшін беттен басқандай болып ұялуынан жастардың өз сезімдерін жасырғанын байқаймыз. «Мен сені сүйемін» деген тілдей қағаздың Назира апайдың қолына түсіп қалғанын үлкен қылмыс санаған жігіт Фаридамен сөйлесуге шамасы келмей, ол үйден кетіп қалады. Бірақ ол қалтасына қыз салған «Мен де сені сүйемін. Фарида» деген хатын кеш көріп еді. Хатына жауап болмаған соң, қыздың басқа жігітке күйеуге шығып кеткендігі рас. Жаузушы «Үрей» әңгімесіндегі Жәркембайдың іс-әрекетіне бір дәуірдің шындығын сыйғызған. 37-жылы «халық жауы» деп жазықсыз адамды ұстатып жіберген Жәркембай қаншама қызметі үлкен бастық болғанмен, ар алдында соншама төмен жан. Телефон сылдыр етсе, қайдан, кім келіп қалды деп зәре-құты қалмауының бір сыры – «қолыңмен істегенді мойныңмен көтер» дегенге саяды. Шағын әңгімелерінде жастар арасындағы ұяң махаббат сезімдерін көтеріп ли-

ризмге барған жазушы енді бірде қызмет үшін жазықсызға ор қазған алаяқтардың, жалған есеп беріп күнелткен басшылардың ісі мен тұралаған шаруашылықты, қоғам өміріндегі келеңсіздіктерді әшкерелейді.

Осылайша адам баласын ар сотының алдында тізе бүктірген қаламгердің «Жастық кешуі» мен Солдат сыры» повестері қырқыншы жылдардан хабар береді. Екі повесть те бірінші жақтан жазылғандықтан олар бірін-бірі толықтырып отырады. Себебі повестерге арқау болған оқиғалар да бір-бірінің заңды жалғасы ретінде көрініс тапқан.

«Жастық кешуінде» жастық шағын соғыс ұрлаған бозбаланың өмір тіршілігінен шалғайда жатқан қазақ ауылдарының мың тоғыз жүз қырық екінші жылғы тыныс-тіршілігінен хабар аламыз. «Майданға кеткен ересектердің ауыр кетпені жас өспірімдердің иығына багты. Бірі тары су-арып, бірі мақта баптап, әркім өз ісімен әбігер. Есік-терезесі аңғал-саңғал иесіз мектепті көлеңкелеп сибірдар тұр.

... Кәрі-кұртан, бала-шаға еккен егіндер де мардымсыз. Тырбық жүгерілер сарғайып, ауру баладай күнбағыстардың сирағы діріл қағады. Сирек шыққан қозаны құмай басқан. Әйнегі сынған терезенің көздерін кейбіреулер ескі шапанмен тығындаған. Кешкі мезгілде әрбір терезеден папиростың шоғындай әлжуаз оттар көрінеді. Қомағай қараңғылық лезде оны да жұтып қояды. Есік алдындағы ағаш итаяқтар жуынды құйылмағандықтан күнге қақырап кеткен. Даладан суыр, көр тышқан аулап, ашыққан иттер де өз қамына кіріскен», — деген суреттің өзі-ақ сол бір сұрықсыз жылдардың айна қатесіз көркем бейнесін көз алдымызға елестетеді.

Әкесі Магнитогорскі қаласына қара жұмысқа, үш ағасы майданға аттанған Елжастың кенже ағасы Алмастың ала қоржыны мен екі бидонын алып, сырқат анасына қолқанат болып, бір отбасын асырау тауқыметі басына түседі. «Үш танкист», «Егер ертең соғыс болса» өлендерін айтып жүретін патриот баланың екі бидонмен күйзеліп, тұралаған елден май жинауы да онайға түспейді. Кенестер Одағының

басқыншы жауға қарсы «Әрбір дән – жауға оқ» деп атып жатқан тұсында қайыр сұрағандай әр үйге телміре барып, сөз есітіп қайтатын Елжас Тәжігүл женгей мен Шылғаубайдың әйелінің әңгімесінен кейін-ақ Отанға екі алақанды жайып, әркімнен май жиып көмектескенше, «екі қолға бір күрек» деп қара жұмыс істеуге бел шешеді. Жеті жылдық білімі бар бала есепші мен қисапшының ауадай қажеттігі салдарынан кішігірім бастық болып, алаяқ Қортықбайдың қазған орына түсіп кетуге аз қалады. Колхоз қамбасынан бір қадақ ұн алса да «ауансқа» деп алатын анасы баласының бір қап ұн алып келгенінен күдіктеніп, Қортықбайдан аулақ жүруін сұрайды. Есепші баласы жолдан адасса оқ астында жүрген бауырларына зияны тиерін анасынан естіген бойда қолмен жасағанын мойынмен көтеру үшін жасы толмаса да майданға барып, өз кінәсін жууды ойлайды. Осылайша «өзіңді өзің сотта!» деген жүрек әмірімен өзімен фамилиялас Токмырзаев Еламанның орнына сұранып майданға кете барады. Осы оқиға арқылы автор жастардың Отанды жаудан қорғау жолындағы Отаншылдық рухын қайрай отырып, оларды ар ілімінен аттамауға шақырады. «Қателесу – өмір сүру деген сөз. Бар мәселе қателікті дер кезінде түзеуде ғой», – деген кейіпкер сөзінен авторлық ұстаным оңай байқалады. «Мен сол тыныштық өмірді, қызығы мол өмірді фашизм жендеттерінен арашалап қалу үшін, қан майданға аттандым», – деп алғырттықпен жасаған қателігін майданда өтеуге бел буады. Повесть жеті жылдық сыныпты бітірген жас өспірім Елжастың осындай үлкен шешімімен аяқталады. Мұның өзі сонау қырқыншы жылдардағы кеңес әскерінің тығырыққа тірелген, халықтың титықтап, ауыр күйзелген тұсындағы өмір шындығын шынайы бейнелеген көркем шындық екендігі жасырын емес.

Бірінші повесть Елжастың майданға жолдама алуымен аяқталса, екінші «Солдат сыры» повесі негізгі кейіпкердің әскер қатарына алынып, улап-шулап, вагонға мінген боздақтармен бірге кетіп бара жатуымен басталады. По-

езд донғалақтарының «Туған ел, туған ел... Қош бол, қош бол!» (Батысқа, алға, батысқа, алға!), – деп зырылдауынан жастардың майданға асыға аттануын аңғарсақ, «Шіркін, отарба біздің қыстаққа да келсе екен!», – деп отарбаға отыруды армандаған қазақ баласының поезға тұңғыш отырғанда қан майданға аттанып бара жатуы жаныңды жабырқатады. «Біз кеше ғана мектептің қоңыр партасында монтипп отырған оқушы едік. Ал бүгін – солдатпыз. Парта орнына – окоп, қалам орнына – автомат. Ыю-қию, шадыман класымыз, – айбынды взводқа айналған сияқты. Оқулық, кітап, дәптерлеріміз, дәуіт, қаламсаптарымыз түймесі үзілген шыт дорбаның ішінде үйді-үйімізде ілулі тұр. Бәлкім, сол ілулі тұрған жансыз дорбаға жанарын қадап, аяулы аналарымыз көздеріне жас та іркер...», – деген жауынгер жазбалары олардың бұғанасы қатпай жатып, соғыс өртіне шалынғанын танытатын көркем шындық. Әскер қағарына алынған жауынгердің әскери тәртіп жөніндегі жазбаларына қалайша езу тартып қалғаныңды аңғармайсың. Себебі, бейбіт өмірден келген, соғыстың не екенін білмейтін бозбалалардың аузы ашылып, әскери тәртіпке тез үйрене алмай, етек-жеңінің жия алмай жүретіні де жасырын емес. Майданға дайындалып жатқанда Алпысбаевтың комвзводтың рұқсатынсыз сырқаттанып жатқан жерлесі Шәлдубекке пирожок алып келгені үшін бес сөтке арест алғаны, жаттығу барысында қасығын сындырып алып сұйық тамақ іше алмай қор болғаны, лейтенант Петуховтың «Аузыңды неге ашасың?» деп саусағын төндіре түскенде жалма-жан аузын жаба қойып, оның саусағын тістеп алуы, және Шәлдубектің сұйық сорпаны тамақсынбай қазы-қарта мен қымызды ойлап, ыстығы көтеріліп жатып қалуы – бәрі де әскер өмірінің шынайы суреттері.

Оқиға барысынан көпір күзетін місе тұтпай оқ пен өрттің ортасына барғанша асыққан Қожанның айлакер жауды жеңу үшін әскери қару-жарақ пен соғыс тактикасын жақсы игергеніне қаныға түсеміз. Алғашында окопта отырып-ақ

басынан айрылып қала жаздаған Алпысбаевтың көп ұзамай әккі барлаушы болып шығуы оның Отан, ел, жер алдындағы борышын адал ақтау жолындағы ерен ерлігін танытады.

Қазақстанның қысы жылы оңтүстік өңірінен барған жауынгердің Ресейдің түкпірігің жерге түспейтін қытымыр аязында қар жамылған қалың орманның арасында қар жастанып, мұз төсеніп жатуы – Ұлы Жеңістің оңай олжа болмағанының айғағы. Ұлы Отан соғысына қатысып, басқыншы жауға қаламымен де, қаруымен де тойтарыс берген қаламгердің аталған шығармасы әскери тақырыпқа жазылған шығармалардың қатарын толықтырды. Жазушы шалғайда жатқан қазақ ауылынан шыққан бозбалалардың Отан алдындағы борышын абыроймен атқарғанын көркем шындыққа айналдыра отырып, жауынгер қазақ халқының әрбір ұланы Отан үшін күресте жанкешті ерлік көрсеткенін қазақ әдебиетіне алып келіп, соғыс тақырыбындағы шығармалар қатарын молайтты.

Соғыс тақырыбын өзек еткен естелік, мемуарлық шығармаларды өндіре жазғандардың бірі – партизан жазушы Қасым Қайсенов. Оның «Илько Витряк» (1955), «Перяслав партизандары» (1956), «Ажал аузынан» (1959), «Жау тылындағы бала» (1960), «Днепрде» (1960), «Жау тылында» (1977), «Партизан соқпақтары» (1978) атты кітаптарынан өзімізге таныс партизан жазушының толық бейнесін көруге негіз бар.

Майдангер жазушылардың шығармаларына тән ерекшелік – олардың мемуарлығында болса, Қасым шығармаларынан да осыны байқауға болады. Біз көбіне жазушының партизандар өмірінен жазылған шығармаларын сөз етеміз де оның «Бақытты балалық шағы» жөніндегі әңгіме-өчерктері тасада қалып қойып жатады. Ал, сол кезден хабар беретін бірсыпыра әңгімелер жазушының шығармашылығын толықтыра түсері даусыз. Қасым Қайсенов – партизандар өмірін қазақ әдебиетінде тұңғыш жазған жазушы. Бұл шығармалардың құндылығы шынайылығында. Бүгінгі

жас ұрпақты Отан сүйгіштікке тәрбиелеуде аталған туындылардың атқарар қызметі ересен зор. Жазушының жоғарыда аталған мемуарлық шығармалары оның өмірінің негізгі белестерін көрсетеді. Бұл туындылардан кешегі сұрапыл соғыста біздің ержүрек батырларымыз елді жаудан қалай қорғанына қаныға түсеміз.

Әскери тақырыптағы елеулі шығарманың бірі – Қ.Исабаевтың «Жолдас комендант» романы (1975). Әуелде «Бетпе-бет» (1963) деген атпен жарияланған бұл туындыны автор кейін біраз өңдеп, толықтырып, жаңа атпен бастырған. Романға соғыстан кейін неміс қаласының бірінде (романдағы аты – Шмальштат) комендант болып істеген кеңес офицерінің қаладағы өмірді қалпына келтіру, өндіріс мекемелерінің, жеке меншік шаруашылықтардың жұмысын іске қосу, жергілікті немістермен қарым-қатынасты жақсарту, сол негізде кеңестік саясаттың гуманистік, антифашистік сыпатына тұрғындардың көзін жеткізу сияқты жүргізген шаралары негіз болады. Комендант Төлеген бұрын осы қалада неміс тұтқынында болған екен, ол тұтқында өзімен бірге болған немістің адал ойлы ұлдарын іздеп табады.

Сәуірбек Бақбергенов «Қарға тамған қан», «Қан тозан», Тахауи Ахтановтың «Шырағың сөнбесін», Б.Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді», Ө.Қанахиннің «Дәмелі», З.Ақышевтың «Жесірлер», К.Қазыбаевтың «Ызғар» сияқты романдардың бірсыпырасы шекарашылар өміріне арналған әскери тақырыпқа жазылса, енді бір парасына тыл өмірінің әрқилы саласындағы адам тіршілігіне арналды. Бұлардың барлығы жинақтала келіп, отандастарымыздың ел басына күн туған ауыр кезеңдегі ерен еңбегін танытуға көмектесті.

1960-1970 жылдардағы әңгіме жанрын сөз ететін болсақ, бұл тақырыптың басында майдангер жазушылар тұрғаны мәлім. Алдыңғы кезекте А.Лекеровтың «Ой көзімен» (1965), «Өмір оты» (1969), Қ.Исабаевтың «Соната», «Топағай борш», «Қазақ вальсі», «Шаруа бақыты» («Соңғы тәулік», 1969) әңгімелерін атауға болады. Соғыстан кейін бірнеше

жыл Германия жерінде кеңес армиясының қатарында қызмет атқарған Қ.Исабаев әңгімелерінен сол елдің өмірін көреміз. Оның «Қазақ вальсі» – Латиф Хамидидің осы аттас шығармасын Германия халқы ыстық ілтипатпен қабылдап, оған ынтазар болғанын көрсетер туынды.

Жоғарыда аталған жазушылардың туындылары – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы майдан даласы мен тыл өмірінің жарқын беттерін суреттеген шығармалар. Бұлардың сыртында жастық шағын соғыс ұрлаған тағы бір топ жазушылардың туындыларына соғыс салған тән жарасы мен жан жарасы негіз болды. Ш.Құмарованың «Шылым» (1964), Ш.Мұртазаның «41-жылғы келіншек», «Бір нәзік сәуле», «Сол бір күз», «Жүз жылдық жара» (1972), С.Мұратбековтің «Жусан исі», «Ескек жел», «Женеше», «Күзгі бұралаң жол» (1975), Т.Нұрмағамбетовтің «Он төрт жасар жігіт» (1989), Ә.Сарай «Ерекше поезд», «Соғыстан кейінгі жаз», «Қобызшы» (1971), С.Жүнісовтің «Мүтедек» (1968), Қ.Ысқақов «Дәнекер» (1979), т.б. әңгімелері – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы ауыр тұрмысты суреттеген туындылар. Аталған тақырып Ш.Мұртаза мен Ә.Сарай әңгімелерінде асқан шеберлікпен суреттелген.

Ш.Мұртазаның 1941 жылғы келіншектердің бейнесін жасаған әңгімелері мен Ә.Сарайдың «Ерекше поездағы» Пензадан шыққан санитар поезындағы әрбір жауынгердің ауыр тағдыры, Отанды қорғау жолында қолы мен аяғынан айрылған қазақ жауынгерлерінің аянышты тағдыры ерекше аянышпен бірге, тарихты түйсінуге жетелейді. Жазушы шағын жанрмен Қазақстанның Батыс өңірінен Жетісуға қарай жол тартқан санитар поэзы арқылы батыр Бауыржан Момышұлы айтқандай қазақта соғыс өртіне шарпылмаған отбасы қалмағандығын көркем бейнелеуге болатындығын шебер суреттеп, өмірдің шынайы болмысын ашады. Отанды қорғау жолында аяғы мен қолын қоса берген Тілеу, Манар, Мақыш, Дәулет сынды кейіпкерлер өз оқырманын

патриоттық рухта тәрбиелейтін бейнелер.

Сондықтан да майдангер қаламгерлерден кейін соғыс даласын көрмеген жазушылардың ішінен Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» романын, Ә.Сарайдың «Қараша өткен соң» повесін ерекше атауға болады. «Ай мен Айша» романы негізінде Е.Жуасбеков пен Т.Жаманқұлов пьеса дайындап, Жеңістің 70 жылдығы қарсаңында сахнаға шығарды. Соғыс жылдарындағы тыл өміріндегі қасіреттерді көпшілік көрермен ыстық ықыласпен қабылдады. Ұлы Отан соғысы салған жараны шағын жанрда жеткізе көтерген Ә.Сарайдың «Қараша өткен соң» повесіндегі соғыс салған қасіретті жан жүрегіңмен сезінесің, майданда қаза болған жауыңгердің артында қалған отбасы өмірін ой елегінен өткізесің. Соғыс өртінің адамзағ баласына әкелген зобалаңы жеке-леген кейіпкерлердің тыныс-тіршілігі, тауқыметке толы тағдырлары арқылы шынайы көрсетіледі.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының басынан өткерген ауыр кезеннің бірі – Ұлы Отан соғысы жазушылардың негізгі тақырыбының біріне айналды. Себебі, басқыншы жау олардың бірсыпырасының жалындаған жастық шағын қайғы мен қасіретке айналдырса, ендігі бір парасының бақытты балалық шағын ұрлады. Ана құрсағында қалған тағы бір топтың әкелері майдан даласында қалып, жетімдіктің күйін кешті. Сөйтіп, соғыс қасіреті үш буын өкілдерінің жан жарасына айналды. Қазақ халқының тарихына қара әріппен жазылған Ұлы Отан соғысы тәуелсіздік тұсындағы прозадан да орын алды. Соғыс жылдарындағы майдан мен тылдағы ауыр тұрмыстың тағы бір шындығы Ш.Елеукеновтің «Әттең, дүние» романы мен М.Мағауиннің «Тортай шалдың есегі», Р.Ниязбековтің «Киелі жылқы» әңгімелерінде көрініс тапты. Бұл туындылар – соғыс қасіретінің қаламгерлер шығармашылығынан қай дәуірде де орын алатындығына жарқын мысал.

Жоғарыда сөз болған шығармалар қазақ әдебиетіне не қосты деген сауалға келетін болсақ, бұл туындылар ұлттық

әдебиетті әскери тақырыппен байытты. Жазушылар майдан даласы мен тылдағы қуаныш пен қайғыны, қорқыныш пен үрейді шынайы бейнелеу арқылы адамның ет пен сүйектен жаралғандығын танытты. Кейіпкер жанына терең үңілуде психологизмді игерген қаламгерлер әдебиеттегі жағымды, жағымсыз бейнелер туралы көзқарасты өзгертті. Негізгі кейіпкерлердің өскен ортасы мен отбасынан, ата-бабасы мен әке-шешесінен хабар беру арқылы олардың бойындағы патриоттық рухтың қанмен келгенін паш етті. Бейбіт өмірде құс атып көрмеген, әртүрлі маман иелерінің ел басына күн туғанда елін де, жерін де жаудан қорғауы арқылы қазақтың жауынгер халық екенін дәлелдеді. Қазақ халқының аузынан жырып: «әрбір дәніміз дұшпанның кеудесіне оқ болып қадалсын», – деп майданға аттандырған азық-түлігі мен киім-кешегі тылдағы ауыр тұрмысты көрсетсе, қол-аяғын майданға беріп келген жауынгерлердің Отан үшін от кешкеніне куә болдық. Мұның бәрі – Бауыржан Момышұлының «қазақта соғыс оты шарпымаған семья жоқ» дегенінің әдебиеттегі көрінісі.

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АЙТЫС ӨНЕРІ

Соғыс жылдары жыр алыбы Жамбыл бастаған халық ақындарының шығармаларының негізгі мақсат-мүддесі де, тақырып мазмұны да ортақ Отан – Кеңес Одағын фашист басқыншыларынан қорғап, жауды тез жеңуге бағытталды. Еліміздің түкпір-түкпіріндегі халық ақындары соғыс басталған алғашқы күннен бастап жалынды жырларымен, тебіреніске толы толғауларымен және арнау өлендерімен республика тұрғындарын Отанды қорғауға шақырып, ұран, үндеу тастады. Республика басшылығында болған Қазақстан Коммунистік большевиктер партиясының Орталық Комитеті халық ақындарының бұл ізгі патриоттық бастамасын халықты жеңіске жігерлендіру жолындағы сенімді насихат құралы ретінде пайдалана білді.

Соғыс басталғанына үш күн ғана өткенде Қарағандыда Ақмола, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан, Қостанай облыстарының, 25 маусымда сол кездегі Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында Гурьев және Батыс Қазақстан облыстарының, 26-28 маусымда Қызылордада Ақтөбе, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарының халық ақындары қатысқан мәслихат өтті. Ал 30 маусымда Семейде Павлодар, Семей, Шығыс Қазақстан облыстарының халық ақындары кездесу жиынын өткізді. Бұл мәслихаттарда халық ақындарының ел басына туған қиын-қыстау кезеңдегі шығармашылық міндеттері талқыланып, Мәскеудегі Бүкілодақтық Коммунистік большевиктер партиясы Орталық Комитетіне халық ақындарының жалынды жырларымен жауды жеңуге қызмет ететіндерін білдірген өлең түріндегі үндеу-хагтары қабылданды.

Облысаралық осы мәслихаттарға қатысқан халық ақындары өздері тұратын облыстардағы аудандар мен ауылдарды аралап, тың шабытпен үгіт-жырлар айтуға кірісіп